

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI**

TARIX VA IJTIMOIIY FANLAR FAKULTETI

IQTISODIYOT VA SERVIS KAFEDRASI

“Iqtisodiyot nazariyasi” fanidan

Ma’ruza matni

**MAVZU: IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA
BOSH MASALASI**

Tuzuvchi: M.Raimova

IQTISODIY TARAQQIYOTNING UMUMIY ASOSLARI

1-mavzu. IQTISODIYOT NAZARIYASI FANINING PREDMETI VA BOSH MASALASI

Ushbu mavzuda kishilik jamiyati rivojlanishining asosi bo'lgan iqtisodiyot tushunchalari, iqtisodiy bilimlarning shakllanishi, iqtisodiyot nazariyasi fanining vujudga kelishi va uning rivojlanishidagi asosiy yo'nalishlar o'rganiladi. Keyin iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va bosh masalasi hamda uning vazifalari ko'rsatib beriladi. Shundan so'ng iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarning amal qilish mexanizmlari bayon qilinadi, iqtisodiyotni ilmiy bilish usullarining mazmuni hamda mohiyati tushuntiriladi.

Reja:

1. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi
2. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi
3. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari
4. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)
5. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

1-savol. Iqtisodiyot va uning bosh masalasi

Qadimda iqtisodiy faoliyatning asosiy shakli uy xo'jaligi doirasida ro'y bergan. Shuning uchun qadimgi grek olimlarining (Ksenofont, Platon, Aristotel) asarlarida **iqtisodiyot** – *uy xo'jaligi va uni yuritish qonunlari* ma'nosida tushunilgan, chunki islom diniga oid adabiyotlarda tejamkorlikka alohida e'tibor berilgan.

Lekni, hozirgi davrda iqtisodiyot keng ma'nosi anglatib, faqatgina uy yoki individual xo'jalik yuritish yoki tejamkorlik ma'nosini anglatmaydi. Balki, **iqtisodiyot** – *yirik xususiy xo'jalik, jamoa xo'jaligi, hissadorlik jamiyatlari, davlat xo'jaliklaridan, moliya va bank tizimlaridan, xo'jaliklararo, davlatlararo birlashmalar, korporatsiyalar, konsernlar, qo'shma korxonalar, davlatlar o'rtasidagi turli iqtisodiy munosabatlaridan iborat usha murakkab ijtimoiy tizimini* anglatadi.

Umuman olganda, **“iqtisodiyot”** – bu oddiy tushuncha sifatida *xo‘jalik va xonadon a‘zolari o‘rtasida o‘zaro iqtisodiy aloqalari va iqtisodiy munosabatlarini bildiradi*. Keng ma’noda **“iqtisodiyot”** - *butun jahon mamlakatlari va ularning xalqlar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar majmuisidir*.

Kishilarni yashashlari *talab* va *ehtiyojni* keltirib chiqaradi. **Talab** – *bu hayotiy zaruriyatdir*, **ehtiyoj** esa – *insonlarning iste‘molga bo‘lgan jami narsalarga bo‘lgan talabidir*.

Insonning ehtiyoji – bu cheksiz tushunchadir. Ehtiyojni uzluksiz qondirilib borilishi – bu resurslar (tabiiy, moddiy, iqtisodiy, moliyaviy, mehnat, intellektual)ga, ularning miqdoriga va ularni ishlab chiqarishga qo‘llanishiga bevosita bog‘liqdir.

Resurslar tabiatda cheksiz emas, balki cheklangandir. Hozirgi vaqtda ilmiy bashorat qilinishiga ko‘ra 2500 yilga kelganda, barcha metall zahiralarni sarflab bo‘linishi, bunda temir rudasi 250 yilga, alyuminiy 570 yilga, mis 29 yilga, rux 23 yilga, qalay 35 yilga, qo‘rg‘oshin 19 yilga yetishi ilmiy jihatdan asoslab berilmoqda.

Xususan, XXI asrda ham ishlab chiqarishda qo‘rg‘oshin, qalay, rux, oltin, kumush, platina, nikel, volfram, misdan foydalanish muammosi paydo bo‘lmoqda. Yaqin yuz yil ichida ishlab chiqarishning energoresurslar: neft, gaz, ko‘mir bilan ta‘minlash muammosi ham alohida muammo bo‘lib kelishi ehtimoldan xoli emas.¹

Shunday ekan, tabiatdagi va jamiyatdagi resurlarni cheklanganligi sababli, ulardan tejab-tergab foydalanish yo‘li bilan insonlarning o‘sib borayotgan ehtiyojlarini ta‘minlashni optimallashtirish (maqbullashtirish) lozim bo‘ladi.

Kishilarni va jamiyatni iste‘molini qondirish borasida tabiiy boyliklar, ishlab chiqarish vositalari, iste‘mol tovarlari, pul mablag‘lari va boshqa resurslarni ishga layoqatli bo‘lgan ishchi kuchi yordamida ishlab chiqarishga jalb etib moddiy va nomoddiy ne‘matlar yaratish – iqtisodiy faoliyat deyiladi.

Iqtisodiyotning asosiy mazmuni va mohiyati shundan iboratki, *tabiatdagi cheklangan resurslardan unumli va oqilona foydalanib, xalq ommasini to‘xtovsiz*

¹ Zubko N.M. Ekonomicheskaya teoriya. Minsk. NTI, API, 1998, 61-bet.

o'sib borayotgan moddiy va nomoddiy ehtiyojlarini uzluksiz ravishda qondirib borishdir.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishi va uni yaxlitligiga bo'yicha – *jahon iqtisodiyoti, mamlakat iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, tarmoq iqtisodiyoti, funksional iqtisodiyot, mintaqa iqtisodiyoti, korxona va firma iqtisodiyoti, oila iqtisodiyotidan iboratdir.* Bu ko'rinishdagi iqtisodiyot turlarini yaxlitlashtirib, **makroiqtisodiyot** va **mikroiqtisodiyot** deb yuritiladi.

Ma'lumki, iqtisodiyot qanday turi bo'lmasin, ular inson hayotini asosini, insonlarni yashashi, ko'payishi, kamolatga yetishiga xizmat qilsada, inson bo'lmasa iqtisodiyot mavjud bo'lmaydi.

Inson mehnati bilan iqtisodiyot taqror ishlab chiqariladi va fazalar birligidan iborat bo'ladi:

- 1. Ishlab chiqarish jarayoni*
- 2. Taqsimlash jarayoni*
- 3. Ayirboshlash jarayoni*
- 4. Iste'mol qilish jarayoni.*

Bu jarayonlar bir-birlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ulardan asosiysi **ishlab chiqarish jarayoni** hisoblanadi. Bu jarayonda *ishlab chiqarish vositalari, kapital, ishchi kuchi, iste'mol buyumlari, tovar va xizmatlarning alohida turlari yaratiladi.*

Taqsimot jarayonida *ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari, tovarlar, xizmatlar, ishchi kuchi va kapital subyektlar o'rtasida taqsimlanadi.*

Ayirboshlash jarayonida *taqsimot qilingan tovarlar kishilar o'rtasida ayirbosh qilinadi.* Masalan, ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi.

Iste'mol jarayonida *tovarlar va xizmatlar turli subyektlar, kishilar, guruhlar, fuqarolar iste'mol qilib, o'z ehtiyojlarini qondiradilar.* **Iste'mol** ikki xil bo'ladi:

- 1. Ishlab chiqarish iste'moli*
- 2. Shaxsiy iste'mol.*

Ishlab chiqarish vositalari (kapital) va ishchi kuchi – ishlab chiqarishda iste'mol qilinadi, iste'mol buyumlari – shaxsiy iste'mol qilinadi.

Iqtisodiyotning bosh masala – bu ehtiyojlarning cheksizligi va iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Ehtiyoj nima? **Ehtiyoj** – bu iqtisodiy va doimiy kategoriya bo‘lib, kishilarning yashashi, rivojlanishi va kamolatga yetishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy vositalarga bo‘lgan talabidir. Ehtiyojlar iqtisodiy, ijtimoiy, ma‘naviy, siyosiy ko‘rinishlardan tashkil topadi. Bu ehtiyojlar ichida iqtisodiy-ijtimoiy ehtiyojlar birlamchidir. Ular moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarga bo‘linadi.

Moddiy ehtiyojlar – oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joylardan iborat bo‘lib, ularni xarid qilish va iste‘mol qilishga bo‘lgan zaruratdir.

Kishilarning bilim olishi, malaka-mahoratga ega bo‘lishi, dam olishi, sog‘lig‘ini ta‘minlab borishi, har xil xizmatlarga bo‘lgan moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan hayotiy zaruriyatlari – **ma‘naviy ehtiyojlardir**.

Ehtiyojlar yakka, birgalikda va jamiyat miqyosida bo‘ladi. **Yakka ehtiyoj** – bir kishiga taaluqlidir. Ta‘lim olish, kasalxonalar, dam olish muassasalari, sport majmualaridan foydalanish **birgalikda** foydalaniladi. **Jamiyat ehtiyojlariga** qo‘yidagilar kiradi:

- jamiyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi;
- jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzum;
- tabiiy-geografik sharoitlar;
- aholi sonining o‘sishi va uning tarkibidagi o‘zgarishlar;
- xalqaro, davlatlar, millatlar va mintaqalar o‘rtasidagi aloqalardan iboratdir.

Ehtiyojlarning miqdori o‘sib, sifat jihatdan takomillashib borishi – **ehtiyojlarning o‘sib borishi qonuni** deyiladi.

Ehtiyojlarning qondirish darajasi ishlab chiqarishning rivojlantirishni talab qiladi. Ehtiyojlar bir-biri bilan uzviy bog‘lanishda bo‘ladi. Masalan, kompyuter texnikasiga ehtiyojni paydo bo‘lishi, o‘z navbatida uni ishlatishni o‘rganish, unga xizmat ko‘rsatish. dastur tuzish va haqozo.

Ehtiyojlarning qondirilishi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida ishlatiladigan resurslarning mavjudligiga bog‘liq bo‘ladi. Iqtisodiy resurslar nima? Korxona, firma, oila, mamlakat va jamiyat ixtiyorida bo‘lgan va ulardan tovarlar

ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ishlatiladigan hamda zahirada turgan moddiy narsalar massasi – **iqtisodiy resurslar** deb ataladi. Ularga qo'yidagilar kiradi:

1. **Tabiiy resurslar** – yer, suv, o'rmon, yer osti boyliklari.
2. **Ishchi kuchi resurslari**
3. **Moddiy resurslar** – binolar, stanoklar, mashinalar, asbob-uskunalar, inshootlar, qurilmalar, sotishga tayyor tovarlar, pul mablag'lar shular jumlasidandir.

Iqtisodiy resurslar tarkibini ishlab chiqarish omillari va tovar hamda pul resurslari tashkil etadi.

Iqtisodiy resurslar cheklanganligi sababli ulardan nihoyatda tejab foydalanish lozim. Buning uchun iqtisodiyot oldida bir qator **muammolar** qo'yiladi:

1. *Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning optimal variantlarini tanlab olish va resurslarni ko'proq ishlab chiqarishga yo'naltirish.*
2. *Ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan tejab-tergab, samarali foydalanish.*
3. *Fan-texnika yutuklarini va yangi texnologiyalarni joriy qilib, yangi energiya, material, xom ashyo turlari, ularning manbalarini topib, foydalanishga jalb etish, resurslar unumdorligining oshirishga erishish.*

Bu muammolarni yechish uchun hozirgi kunda kishilar, talabalar iqtisodiy bilimga ega bo'lishi kerak.

2-savol. Iqtisodiyot nazariyasining fan sifatida shakllanishi

Iqtisodiyotni va iqtisodiy bilimlarni shakllanishida dastlab **Ksenofont, Platon, Aristotel** kabi olimlarning asarlarida, keyinchalik qadimgi Misr, Xitoy, Hindiston va Markaziy Osiyo olimlarning asarlarida fikrlar berilgan. **Abu Ali Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayxon Beruniy, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'beklarning** asarlarida insonning yashashi uchun tabiat in'omlari yetarli emasligi, inson mehnat qilish kerakligi ko'rsatib o'tilgan.

Masalan, **Alisher Navoiyning** iqtisodiy masalalarga oid g'oyalari 1482 yilda yozilgan "*Vaqfiya*" va 1500 yilda yozilgan "*Mahbub-ul-qulub*" asarlarida ko'rsatib o'tganki, mahsulotni uch qismiga bo'lib, birinchi qismini ketgan xarajatga, ikkinchi qismini o'zining va oilasining ehtiyojlariga, uchinchi qismini esa aholining ijtimoiy manfaatlari uchun sarflashni tavsiya etgan.

Ammo Aristoteldan boshlab hamda O'rta Osiyoning olimlari iqtisodiyotni ko'p tomonlarini, uning qoida-qonunlarini va tushunchalarini yoritib bergan bo'lsalar ham iqtisodiyot nazariyasi fan sifatida shakllanmagan edi.

Iqtisodiyot nazariyasi mustaqil fan sifatida ko'pgina mamlakatlarda milliy bozor shakllangan va jahon bozori vujudga kelayotgan davrlarda "*siyosiy iqtisod*" nomi bilan shakllangan. Masalan, fransuz iqtisodchisi **Antuan Monkreyen (1575-1621)** birinchi marta 1615 yilda "*Siyosiy iqtisod traktati*" nomli asar yozib, bu fanni mamlakat miqyosida iqtisodiyotni boshqarish fani sifatida asoslagan.

Siyosiy iqtisod grekcha so'zidan olingan bo'lib, "*politikos*" – ijtimoiy, "*oykos*" – uy, uy xo'jaligi, "*nomos*" – qonun degan ma'noni bildiradi.

Keyinchalik klassik iqtisodchilar bu fikrni tasdiqlab, **siyosiy iqtisod keng ma'noda moddiy hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va ayirboshlashni boshqaruvchi qonunlar to'g'risidagi fandir** deb yozgan edilar.

Bu fanning shakllanishi va rivojlanishida turli xil oqimlar, g'oyalar va maktablar bo'lgan. Ular "jamiyat boyligining manbai nima?", "u qayerda va qanday qilib ko'payadi?" degan savollarga har xil javob berganlar.

Merkantelizm maktabi jamiyatning boyligi puldan, oltindan iborat, boylik savdoda, asosan tashqi savdoda – muomala jarayonida paydo bo'ladi, ko'payadi, savdoda band bo'lgan mehnat – unumli mehnat, boshqa mehnatlar esa - unumsizdir deb tushuntirib kelganlar. Ammo, ayirboshlash, savdo jarayonida hech qanday boylik yaratilmasligi, qiymatning ko'paymasligi ma'lum bo'ldi.

Keyingi maktab – **fiziokratlar** bo'lib, uning vakillaridan biri **F. Kene** bo'lgan. U "*Iqtisodiy jadval*"(1758) asarini yozadi va fiziokratlar maktabi asoslarini yaratadi. Fiziokratning ta'limoti bo'yicha qishloq xo'jaligida band bo'lgan mehnat birdan-bir unumli mehnat deb hisoblanib, boshqa sohalardagi mehnat esa unumsiz mehnat deb hisoblangan.

Keyinchalik iqtisodiyot fanining **klassik maktabi** vujudga kelgan bo‘lib, uning vakillari **A. Smit, U. Petti, D. Rikardolar** bo‘lgan. Bu iqtisodchi olimlar boylik faqatgina qishloq xo‘jaligida emas, balki shu bilan birga sanoat, transport, qurilish sohalarda ham yaratilishini isbotlab berganlar. Aytganlarki, hamma boylikning onasi - yer, otasi – mehnatdir degan xulosaga kelganlar. A. Smitning “ko‘rinmas qo‘l” prinsipi hozirgi kunda juda ko‘p tilga olinmoqda. U o‘zining “*Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot*”(1776) degan kitobida insonni faollashtiradigan asosiy rag‘bat – xususiy manfaatdir deb ko‘rsatgan. YA’ni, inson foyda olishga intilib, mehnat taqsimoti sharoitida qandaydir tovar yoki xizmat turini yaratadi, boshqalarga yetkazib beradi, o‘z kapitalini ko‘paytiradi va o‘zi bilmagan holda jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shadi deb tushuntirgan. A. Smit kapital, mehnat, tovar, ishchi kuchi va boshqa resurslarning erkin harakatini ta’minlash prinsipini ilgari surgan.

Bu maktabni “klassik” deb nom olishga ularning qo‘yidagi yutuqlari sabab bo‘lgan:

- **birinchidan**, A. Smit va D. Rikardo iqtisodiyotni o‘rganishga ilmiy yondashuv beradigan tadqiqot usullarini ishlab chiqqanlar va muvafaqqiyatli qo‘llanganlar. Ilmiy usullar yordamida ular merkantilistlarning boylikning manbasi savdo degan g‘oyasini asossiz ekanligini isbotlashganlar.

- **ikkinchidan**, iqtisodiyot to‘g‘risidagi barcha yig‘ilgan bilimlarni klassik maktab namoyondalari ma’lum bir ilmiy tizimga keltirdilar. Bu narsaga ular birinchi bo‘lib iqtisodiy ne‘matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol o‘rtasidagi tizimli aloqani tadqiq etgani sabab bo‘ldi.

- **uchinchidan**, ingliz klassiklari xo‘jalik xodisalarning ko‘zga ko‘ringan tomonlarini tadqiqi qilish bilan cheklanib qolmadilar. Ular kapitalistik iqtisodiyot qonunlarini ochib berganlar.

XIX asrning ohirgi choragidan iqtisodiyot nazarisining yangi yo‘nalishi “**ekonomiks**” vujudga kela boshlagan.”Ekonomiks” vakillari iqtisodiyot nazariyasining predmeti sifatida insonlar o‘rtasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlarni qarashdi.

Iqtisodiyot nazariyasi predmetining yangicha talqini xo‘jalik yuritishning bozor tizimi to‘g‘risidagi **marjinalizm** deb atalgan butun bir ta’limotga olib keldi. Bu inglizcha suzdan olingan bo‘lib, *ohirgi, qo‘shilgan* degan ma’noni bildiradi. Uning asoschilari Avstriya iqtisodiy maktabining namoyondalari (**Karl Menger, Fridrix fon Vizer, Bem-Baverk**) bo‘lib, ular tomonidan *qo‘shilgan tovar nafligining, qo‘shilgan mehnat yoki resurs unumdorligining pasayib borish qonuni* degan nazariyalar ishlab chiqildi. Marjinalizm nazariyasiniq olingan tovarga bo‘lgan talab va uning narxi o‘rtasidagi bog‘liqlik va o‘zaro ta’sirini tahlil qilishda keng qo‘llaniladi.

Iqtisodiyot nazariyasining yangi yo‘nalishi **neoklassik**, ya’ni yangi klassik deb nom oldi. Bu nazariyaning asoschilaridan biri **A Marshall** bo‘lib, u iqtisodiy jarayonning funksional bog‘lanishi va funksional nisbatlarini ishlab chiqishga harakat qildi, bozor muvozanatini va narxni aniqlovchi omillar talab va taklifdan iborat deb qaradi.

Avstriya iqtisodiyot maktabining namoyondasi **Y. Shumpeter** 1912 yilda yozgan *“Iqtisodiy taraqqiyot nazariyasi”* deb atalgan kitobida iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuch – tadbirkorlik degan xulosaga kelgan.

Ingliz iqtisodchisi **Jon Meynard Keynes** o‘zining *“Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi”*(1936) degan kitobida makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar: milliy daromad, kapital, xarajatlar, iste’mol va jamg‘arishning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilib, investitsiya va iste’molning eng maqsadga muvofiq tarzda tashkil topishi - iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili deb ko‘rsatadi. Keynes ta’limoti, ya’ni **keynschilik maktabi** ta’sirida iqtisodiyotda makroiqtisodiy tahlil yo‘lga qo‘yildi. Keynes davlatning iqtisodiyotni boshqarishda faol qatnashishi zarurligini isbotlab bergan.

Hozirgi zamon iqtisodiyot nazariyasining muhim yo‘nalishlaridan biri **monetarizm** deb ataladi. Agar Keynes nazariyasining ishlab chiqilishda markaziy muammo ishsizlik bo‘lgan bo‘lsa, monetarizm nazariyasining asosiy muammosi ishlab chiqarish hajmining pasayib borish sharoitida inflyatsiyaning vujudga kelishidir. Ushbu holat **stagflyatsiya** degan nom olgan. Monetarizm maktabining asoschisi **Milton Fridmen** bo‘lib, uning iqtisodiyot nazariyasiga qo‘shgan qissasi

pul nazariyasini yangi mazmun bilan boyitdi. Monetarizm pul-kredit dastaklari yordamida iqtisodiyotni tartibga solishda o'ziga xos yondshuvni vujudga keltirgan nazariya hisoblanadi.

Hozirgi paytda marjinalizm, monetarizm, keynschilik yo'nalishidagi iqtisodiy nazariyalar yig'indisi "*Ekonomiks*" nomli kitobda mujassamlashgan bo'lib, bu AQSH, Angliya mamlakatlarda darslik sifatida o'tiladi.

Hozirgi paytda bu yo'nalishdagi fan o'zbekistonda, MDH mamlakatlarida "**iqtisodiyot nazariyasi**" deb yuritiladi.

3-savol. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti va vazifalari

Iqtisodiyot nazariyasi faning predmetiga turlicha ta'riflar mavjud. Masalan, Aristotel bu fanni *uy xo'jaligini boshqarish qonunlari to'g'risidagi fan* deb ta'rif bergan. Merkantilistlar, fiziokratlar va ingliz klassik iqtisodiy maktabi vakillari unga *boylik to'g'risidagi, uning manbalari va ko'paytirish yo'llari, boylikni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish to'g'risidagi fan* deb ta'rif berganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitining hozirgi rivojlanish bosqichlarida iqtisodiy munosabatlar barcha dastaklar bilan chambarchas bog'langan davrda **iqtisodiyot nazariyasining predmeti** – *iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish yo'lida moddiy ne'matlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilish borasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni, xo'jaliknisamarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iborat* deyish mumkin.

Bu fan quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. **Bilish vazifasi** – *jamiyatda insonlarning tabiat ashyolari, boshqa moddiy ashyolar hamda o'zaro bir-birlari bilan aloqalarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etadi.* Bu fan fundamental ahamiyatga egadir.

2. **Amaliy vazifa** – *cheklangan resurslardan unumli foydalanib iqtisodiy o'sishni ta'minlash va o'sib boruvchi ehtiyojlarni qondirishdan iborat.*

3. **Uslubiy vazifasi** – *bu fanning tahlili, qoida-qonunlari., xulosalari ijtimoiy va tarmoq fanlari uchun uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi.*

4. **G‘oyaviy-tarbiyaviy vazifasi** – iqtisodiyot ilmini o‘rganuvchilar, talabalar va mutaxassislarda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi. YA’ni, milliy mahsulotni ko‘paytirish, milliy pul qadrini oshirish, milliy tovarlarni jahon miqyosida bozorbop bo‘lishini ta’minlash, mamlakat aholisining turmush darajasini kutarish ruhida tarbiyalaydi.

4-savol. Iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar (ilmiy tushunchalar)

Iqtisodiyot nazariyasi iqtisodiy munosabatlarda amal qiladigan iqtisodiy qonunlar va kategoriyalarni o‘rganadi.

Iqtisodiy qonunlar – iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy xodisa va jarayonlar o‘rtasidagi doimiy, taqrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy qonunlarni qo‘yidagi guruhlariga turkumlanadi:

1. **Umumiy iqtisodiy qonunlar** – vaqtini tejash qonuni, ehtiyojlarning tez o‘tib borish qonuni, takror ishlab chiqarish qonuni, mehnat unumdorligining o‘tib borish qonuni va boshqalar.

2. **Xususiy yoki davriy iqtisodiy qonunlar** – talab qonuni, taklif qonuni va qiymat qonuni.

3. **Maxsus, o‘ziga xos iqtisodiy qonunlar** – qo‘shimcha qiymat qonuni.

Iqtisodiy kategoriyalar (ilmiy tushunchalar) – doimo takrorlanib turadigan, iqtisodiy jarayonlar va real xodisalarning ayrim tomonlarini ifodaladigan ilmiy-nazariy tushunchalardir. Masalan, bozor, kapital, ishchi kuchi, moliya, kredit, narx, pul shular jumlasidandir.

5-savol. Iqtisodiy jarayonlarni ilmiy bilishning usullari

Fanning vujudga kelishi uni bilish usulining qaror topishi bilan bog‘liqdir.

Uslubiyat – bu ilmiy bilishning tamoyillari, tizimi, yo‘llari, qonun-qoidalari va aniq hadislaridir.

Iqtisodiyot nazariyasini o‘rganishda *dialektik usul*, *ilmiy abstraksiya usuli*, *tahlil*, *sintez*, *induksiya* va *deduksiya*, *taqqoslash*, *statistik*, *matematik* va *grafik* usullardan foydalanish mumkin.

Dialektik usul qoidalari ilmiy bilishning umumiy usuli bo‘lib xizmat qiladi. Iqtisodiyot nazariyasida qo‘llaniladigan bu tamoyillar quyidagidan iborat:

1. *Iqtisodiyot bir-biri bilan aloqada, chambarchas bog‘liqlikda, ziddiyatda, o‘zaro ta’sir qilib turadigan turli bo‘g‘inlardan, bo‘laklardan iborat yaxlit bir jarayonki, u doimo harakatda, rivojlanishi, mazmun va shakl jihatdan o‘zgarib turadigan ichki va tashqi hodisalar bilan aloqada bo‘ladi;*

2. *Iqtisodiy jarayonning har bir bo‘lagini alohida olib, uning o‘ziga xos xususiyatlarini, kelib chiqish va yo‘q bo‘lish sabablari va oqibatlarini, uning ijobiy va salbiy jihatlarini, tomonlarini zamon va makonda o‘rganish;*

3. *Iqtisodiy jarayonlarni oddiydan murakkabgacha, quyidan yuqorigacha rivojlanishda deb qaraladi. Bu yerda son jihatdan o‘zgarishlar to‘plana borib, sifat jihatdan o‘zgarishga olib kelishini hisobga olish lozim;*

4. *Ichki qarama-qarshiliklar birligiga va ularning o‘zaro kurashiga rivojlanishning manbai deb yondoshiladi.*

Iqtisodiy faoliyatlar, hodisa va jarayonlar tabiiy, moddiy, shaxsiy omillar va pul mablag‘lari kabi omillarga tayangan holda kechadi. Bu omillar o‘zaro chambarchas bog‘liq hamda ziddiyatda bo‘ladi va bir-biriga ta’sir ko‘rsatadi, ular doimo sifat va miqdor jihatdan o‘zgarib turadi, turli davrlarda turlicha ijtimoiy shaklga ega bo‘ladi, eski iqtisodiy qonunlar, tushunchalar o‘rniga yangiladi paydo bo‘ladi. Shu sababli bu fanni o‘rganishda **dialektika qoidalarini** qo‘llash zarur hisoblanadi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot nazariyasining o‘ziga xos tadqiqot usullari ham mavjuddir, ulardan eng muhimi **abstraksiya**dir. Iqtisodiy jarayonlarning mohiyati o‘zgarishini o‘rganishda mikroskoplardan, kimyoviy laboratoriyalardan foydalanib bo‘lmaydi, bunda abstraksiya kuchidan foydalaniladi.

Ilmiy abstraksiya usuli – tahlil paytida xalal berishi mumkin bo‘lgan ikkinchi darajali narsalar, voqea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o‘rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e’tiborni qaratishdir.

Tahlil – bu o‘rganilayotgan bir butunni alohida qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan o‘rganishdir.

Misol uchun, O‘zbekistondagi iqtisodiy o‘rish sur‘ati 2009 yilda 8,1 foizni tashkil etganini bilamiz. Bunday o‘rish sur‘atiga nimalar hisobiga erishilganini aniq tasavvur qilish uchun esa faqat tahliliy jarayonlar orqali erishiladi. YA’ni, yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish, daromadlar va xarajatlar, mulkchilik shakllari, tarmoqlar va mintaqalar bo‘yicha tarkibiy qismlarini alohida ajratib olish va ularni o‘rganish orqali o‘rish sur‘atining manba va omillari to‘g‘risida to‘g‘ri xulosa chiqarish mumkin.

Sintez – bu o‘rganilgan qismlardan olingan xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab umumiy xulosa chiqarishdir.

Masalan, narxning ilmiy asosini ochib berishda A. Marshallning qiymatning turli nazariyalarini sintez qilish usulidan foydalanganligini ko‘rsatish mumkin.

Induksiya – deduksiya bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan, ammo o‘zaro bog‘liqlikdagi fikrlash usulidir. *Fikrning xususiy faktlardan umumiy faktlarga qarab harakati induksiya*, aksincha, *umumiy faktlardan xususiy faktlarga tomon harakati deduksiya* deb ataladi.

Shuning bilan birga iqtisodiy jarayonlarni **taqqoslash, statistik, matematik** va **grafik usullardan** ham foydalaniladi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Iqtisodiyot – bu insonlarni iste’moli uchun zarur bo‘lgan hayotiy vositalarni cheklangan iqtisodiy resurslardan ishlab chiqarishda omilkorlik bilan foydalanish yo‘li bilan yetkazib berishdagi faoliyatdir;

Ehtiyoj – kishilarning yashashi va rivojlanishi uchun kerak bo‘ladigan moddiy va nomoddiy ne‘matlarga bo‘lgan zaruriyatdir.

Iqtisodiy resurslar – mamlakat ixtiyoridagi ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va ularni iste’molchilarga yetkazib berish jarayonlarida qo‘llaniladigan barcha vositalar, imkoniyatlar va manbalar to‘plamidir;

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitida jamiyat cheksiz ehtiyojlarini qondirib borish maqsadida moddiy, nomoddiy ne‘matlarni va xizmatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va

ularni iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimini, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdir.

Iqtisodiy qonunlar – iqtisodiy jarayonlarning turli tomonlarini, iqtisodiy hodisalar o'rtasiagi takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibatlarining o'zaro bog'liqligini ifodalab beradi.

Iqtisodiy kategoriyalar – iqtisodiy hayotda doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy hodisa va jarayonlarning ayrim tomonlarini ifodalovchi ilmiy mantiqiy tushunchalardir.

Uslubiyat – iqtisodiy jarayonlarni ilmiy nazariy bilishning tamoyillari, yo'llari, qonun-qoidalar tizimidir.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiyot tushunchasi va uning bosh masalasini ta'riflab bering.
2. Ehtiyoj haqida tushuncha bering va uni turlarini izohlang.
3. Iqtisodiy resurslar nimalardan iborat va uni turlariga nimalar kiradi?
4. Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmetini ta'riflab bering.
5. Iqtisodiyot nazariyasi fanining shakllanishi va rivojlanishida ilmiy maktablar va ularni yo'nalishlari nimalardan iborat bo'lgan?
6. Iqtisodiyot nazariyasi qanday vazifalarni bajaradi?
7. Iqtisodiy kategoriya va qonunlarni tushuntirib bering.
8. Iqtisodiyot nazariyasi fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi?
9. Mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyotni tushuntiring va ularning farqini aytib bering.
10. Hozirgi zamon iqtisodiy qarashlarning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

Asosiy adabiyotlar:

Darsliklar:

1. SH. Shodmonov, U. G'ofurov. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik.T.: "Fan va texnologiya", 2005
2. A. O'lmasov, M. Sharifxo'jayev. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik.T.: "Mehnat", 1995

3. A. O‘lmasov, A. Vahobov. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik.T.: “Sharq”, 2006.

O‘quv qo‘llanmalar:

1. A. O‘lmasov. Iqtisodiyot asoslari. T., 1997.
2. SH. Shodmonov, T. Alimov, T. Jurayev. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: “Moliya”, 2002
3. D. Tojiboyeva. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: “Sharq”, 1-va 2-kitoblar, 2002-2003
4. P. Hoshimov, K. Umarov, Z. Tolametova, T. Quchqorov. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: “Universitet”, 2003
5. N. To‘xliyev, Q. Haqberdiyev, SH. Ermamatov, N. Xolmatov. O‘zbekiston iqtisodiyoti asoslari. T., 2006
6. SH. Shodmonov, U. G‘afurov. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma’ruza matnlari.T., 2008
7. N. Uzoqov. Iqtisodiyot nazariyasi. Ma’ruza matnlari, 2008.